

— **Narodowy Zasób Biblioteczny w Bibliotece Elbląskiej.
Dotychczasowe działania związane z opracowaniem, ochroną,
promocją i udostępnianiem oraz spojrzenie w przyszłość**

DOI: 10.36155/NK.24.00001

Dorota Jutrzenka-Supryn

Dorota.Jutrzenka-Supryn@umk.pl

ORCID: 0000-0002-4631-5943

notes ^{24_2022}
konserwatorski

Summary: Dorota Jutrzenka-Supryn, *The National Library Resource at the Elbląg Library. Development, preservation, promotion and access so far, and a glimpse of the future*

The historic collection of the Elbląg Library is one of the most valuable book collections in public libraries in Poland, its content and form representing high cognitive, source, historical and scientific values. The emergence of the book collection is inseparable from the history of the city of Elbląg and its inhabitants; yet, its importance is nationwide. From over 46 thousand volumes, a particularly valuable collection of early printed books and manuscripts amounting to 9,022 volumes was selected and included in the National Library Resource.

The possession of such a valuable heritage entails only honour but, above all, responsibility. The article outlines all the procedures to which the collection was subjected. The issues discussed include its scientific study, the creation of a comprehensive information model regarding the book collection, the problems associated with its preservation, digitization, and its promotion and popularization in a broad sense.

In the conclusion, concerns about the future of the National Library Resource are expressed.

Włączenie zabytkowego księgozbioru Biblioteki Elbląskiej do NZB

Idea utworzenia Narodowego Zasobu Bibliotecznego (NZB) w Polsce powstała w II połowie lat 70. ubiegłego wieku i stanowiła wtedy wyjątek w skali świata¹. Do jej powstania przyczyniły się szczególnie trudne doświadczenia historyczne naszego kraju. Niestety, od momentu przedstawienia jej założeń i celów musiało minąć jeszcze dwadzieścia lat zanim pierwotny zamysł przerodził się w fakt dokonany. W drugiej połowie lat 90. dyskusję środowiska bibliotekarskiego nad utworzeniem Zasobu i zagadnieniami związanymi z jego ochroną zdyktowały również wydarzenia związane z klęską powodzi². W efekcie szerokich dyskusji i podjętych działań powstał akt prawny – rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki z 24 listopada 1998 roku w sprawie ustalenia wykazu bibliotek, których zbiory tworzą Narodowy Zasób Biblioteczny, określenia organizacji tego Zasobu oraz zasad i zakresu jego szczególnej ochrony. W wykazie znalazło się 55 bibliotek, które tworzyły NZB³. Paragraf 4.1. rozporządzenia zakładał możliwość aplikacji innych bibliotek o włączenie ich zbiorów do Zasobu⁴. Z możliwości tej skorzystała Biblioteka Elbląska, a starania jej opiekunów zaowocowały w roku 2009 umieszczeniem zabytkowego księgozbioru na 56 pozycji spisu. Odpowiedzią na pytanie, dlaczego stało się to z opóźnieniem, jest złożona historia BE. Temat ten poruszało już wiele publikacji, przypomnę zatem tylko krótko, iż w roku 1947 ocalały księgozbiór wcielono na prawach depozytu do zbiorów Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu na okres 25 lat. Rewindykacja zbiorów nastąpiła po przeszło dwukrotnie dłuższym czasie, a przeciągała się głównie z powodów lokalowych. O przedłużeniu depozytu czyniła starania

1 L. Marszałek, *Narodowy Zasób Biblioteczny*, „Przegląd Biblioteczny” 1978, nr 4, s. 423–432.

2 R. Piejko, *Narodowy Zasób Biblioteczny – doświadczenia dziesięciu lat*, „Biblioteka” 2008, nr 12 (21), s. 117–127.

3 M. Gomułka, *Narodowy Zasób Biblioteczny w świetle zmian prawnych*, „Nowa Biblioteka” 2017, nr 1, s. 44–55.

4 E. Stachowska-Musiał, *Narodowy Zasób Biblioteczny – koncepcja a realizacja*, „Bibliotekarz” 2008, nr 2, s. 3.

również Biblioteka UMK, uzasadniając je obawą o oddalenie cennego zbioru od środowisk naukowych zainteresowanych jego opracowaniem. Przeniesienie jednak stało się faktem – w dniu 27 października 1994 roku umowa depozytu została definitywnie rozwiązana, a elbląski księgozbiór w latach 2000–2002 wrócił do „miejsca swego urodzenia”⁵. Właściwie można uznać, że włączenie księgozbioru elbląskiego do NZB stanowiło jedynie formalność, ponieważ – będąc pod pieczę Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, zaliczanej do grona bibliotek posiadających NZB – właściwie już się w nim znajdował. Istotne było, aby pozostał tam nadal, już pod egidą instytucji macierzystej. W 2000 roku Najwyższa Izba Kontroli dokonała inspekcji dotyczącej zabezpieczenia i warunków przechowywania Narodowego Zasobu Bibliotecznego, w wyniku której stwierdzono szereg nieprawidłowości w wielu instytucjach i wskazano, że duża część błędów wynika z nieprzygotowania przepisów wewnętrznych. W wystosowanych propozycjach pokontrolnych podkreślono potrzebę nowelizacji dotychczasowych aktów prawnych poruszających kwestie NZB⁶. Nowe rozporządzenie, ogłoszone 4 lipca 2012 roku, porządkowało zasady przynależności do NZB konkretnych egzemplarzy i kolekcji. Według zawartych w nim ustaleń podstawowy zręb NZB tworzą egzemplarze i kolekcje przeznaczone do wieczystego przechowywania, znajdujące się w Bibliotece Jagiellońskiej i Bibliotece Narodowej, a po złożeniu stosownej aplikacji do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego może nastąpić uzupełnienie Zasobu o wybrane elementy zbiorów wskazanych przez inne biblioteki. Opiekunowie zbiorów elbląskich byli dobrze przygotowani do ponownych starań o włączenie wybranej części zabytkowego księgozbioru do Zasobu, w efekcie czego w wykazie bibliotek, których wybrane kolekcje należą do NZB – według rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 września 2016 roku zmieniającego rozporządzenie w sprawie narodowego zasobu bibliotecznego – znalazła się również szczególnie

5 D. Czyżak, *Zanim księgozbiór elbląski do Torunia dotarł...*, „Rocznik Elbląski” 2002, t. XVIII, s. 141–148.

6 M. Gomułka, *Narodowy Zasób Biblioteczny w świetle zmian prawnych*, wyd. cyt., s. 49.

cenna kolekcja starych druków i rękopisów (w liczbie 9022 woluminów) przechowywana w Bibliotece Elbląskiej. Obecnie, według rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 marca 2020 roku, wykaz obejmuje egzemplarze i kolekcje należące do 13 bibliotek⁷.

Księgozbiór elbląski – kolekcja wyjątkowa

Charakter elbląskiego księgozbioru ukształtowała jego szczególna historia, której początki dotyczą dziejów Gimnazjum Elbląskiego, powstałego w 1535 roku. Jego charyzmatycznym założycielem był urodzony w Holandii „reformator Elbląga” – Wilhelm van de Voldersgraft, znany pod greckim przydomkiem Gnapheus⁸. Był kanonikiem, wykształconym na katolickim uniwersytecie w Kolonii i pełniącym funkcję rektora Gimnazjum w Hadze (1520–1528). Jego decyzja o przystąpieniu do reformacji spowodowała konflikt z inkwizycją i ucieczkę przed jej „sprawiedliwością” do sprzyjającego reformacji Elbląga (1528)⁹. Organizację nauczania w gimnazjum Gnapheus oparł na zasadach renesansowego szkolnictwa. Propagowane były wszystkie dziedziny nauki, łaciny nauczano poprzez studiowanie podręczników, a nie przez powtarzanie tekstów, rozwijano zamiłowanie do arytmetyki, historii i greki¹⁰. Gimnazjum było instytucją cenioną i znaną już w XVI wieku nie tylko na terenach Prus Królewskich. Do Elbląga przyjeżdżali

⁷ Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 marca 2020 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie narodowego zasobu bibliotecznego. Na podstawie art. 6 ust. 3 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2019 r. poz. 1479), <https://www.infor.pl/akt-prawny/DZU.2020.064.0000540,ROZPORZADZENIE-MINISTRA-KULTURY-I-DZIEDZICTWA-NARODOWEGO-z-dnia-26-marca-2020-r-zmieniajace-rozporzadzenie-w-sprawie-narodowego-zasobu-bibliotecznego.html> [dostęp 17.10.2022].

⁸ M. Biskup, *Elbląg w czasach Rzeczypospolitej*, „Przegląd Zachodni” 1952, nr 5/6, s. 191.

⁹ J. Lassota, *Wilhelm Gnapheus (1493–1568) twórca elbląskiego Gimnazjum, dramaturg, reformator*, „Rocznik Elbląski” 1963, t. 2, s. 41.

¹⁰ K. Kubik, *Pomorskie szkoły luterzańskie*, [w:] *Historia wychowania*, red. Ł. Kurdybacha, t. 1, PWN, Warszawa 1965, s. 386.

uczniowie z terenów Rzeczypospolitej, jak również z Rzeszy Niemieckiej, Pomorza, Śląska, Czech, a nawet z Siedmiogrodu, Anglii i Szkocji¹¹. Była to szkoła o wybitnie humanistycznym i protestanckim charakterze.

Realizacja celów naukowych gimnazjum wymagała zorganizowania biblioteki. Starania o jej założenie przyspieszył zapewne fakt, iż biblioteki istniały już w gimnazjach w Gdańsku i Toruniu. Właśnie torunianie przekazali elbląskiej Radzie Miejskiej, znajdujący się do dziś w zbiorach BE, rękopiśmienny dokument – *Descriptio Bibliothecae Scholae Toruniensis* z opisem swojej biblioteki (1594). Zawarto w nim dokładny opis wyposażenia pomieszczenia bibliotecznego, wskazanie struktury podziału księgozbioru i wyszczególnienie prowadzonych ksiąg bibliotecznych¹².

Za twórcę elbląskiej biblioteki gimnazjalnej uznawany jest rektor Jan Mylius. W 1599 roku, w przekazanym szkole przez miasto budynku wygospodarował pomieszczenie, w którym już w końcu roku umieszczono na półkach pierwsze książki. Zbiór był jednak nader skromny, stąd rektor wielokrotnie zachęcał Radę Miejską i znaczniejszych obywateli miasta do ofiarności na rzecz biblioteki. Oficjalnie bibliotekę przy gimnazjum utworzono w 1601 roku. Pierwszym nabytkiem był, zakupiony dzięki finansom ofiarowanym przez Radę Miejską, księgozbiór po zmarłym rektorze Gimnazjum Elbląskiego Tomaszu Rotusie. Zbiór liczący ok. 150–200 woluminów zawierał prace o tematyce teologicznej oraz dzieła klasyków greckich i rzymskich. W kolejnych latach księgozbiór rozrastał się dzięki darom i zapisom testamentowym profesorów gimnazjum, burmistrzów, pastarów i innych notabli miejskich. Wśród najbardziej znaczących kolekcji wymieniły należy: księgozbiór Andrzeja Neandra, rajcy miejskiego (ok. 100 wol.), zbiór Alberta Isendorfa (51 wol.), Zachariasza Barthena (ponad 150 dzieł filozoficznych,

11 J. Małecki, *Z dziejów szkolnictwa i nauki w Elblągu*, [w:] *Z dziejów Elbląga*, red. K. Czarnocki, wyd. Obywatelski Komitet Wykonawczy, Elbląg 1956, s. 105.

12 J. Sekulski, *Elbląg i jego biblioteka*, [w:] *Biblioteka Elbląska. Przeszłość i teraźniejszość*, red. P. Derlukiewicz, Elbląg 2005, s. 10; E. Zielińska, *Rękopisy w zbiorach Biblioteki Elbląskiej*, „Bibliotekarz Warmińsko-Mazurski” 2001, nr 1/2, s. 39.

medycznych i farmaceutycznych), kolekcję rodu Loitzów (400 wol.), kolekcję bibliofilską burmistrza elbląskiego Samuela Meienreisa (263 wol., każdy w oprawie z tłoczonym i złożonym supereklibrisem). W latach 1709–1721 sprawujący opiekę nad biblioteką prof. Jakub Voit uzupełnił księgozbiór o dzieła Marcina Kromera oraz cenne rękopisy i inkunabuły z księgozbioru byłego klasztoru dominikanów w Elblągu. Wymienione powyżej kolekcje, z racji szczupłości miejsca w tym opracowaniu, stanowią jedynie pewien wybór przytoczony tutaj w celu podkreślenia, że nie stanowiły one zbiorów przypadkowych, należały do osób wszechstronnie wykształconych, starannie dobierających tematykę swych dzieł przeznaczonych do wielokrotnego przeglądania i analizowania treści. Jako kolekcje należące i tworzone przez nauczycieli odzwierciedlają ich zainteresowania, spojrzenie na model ówczesnego kształcenia i – ze względu na rangę elbląskiego gimnazjum – miały i mają z całą pewnością ponadregionalne znaczenie.

Księgozbiór rozrastał się liczebnie nawet w niesprzyjającym czasie, kiedy to Elbląg znalazł się w zaborze pruskim (wrzesień 1772 roku). W początkach XIX wieku stan zbioru przekroczył 6 tys. woluminów. Podczas działań wojennych w roku 1807, po wkroczeniu do Elbląga wojsk francuskich, kilka najcenniejszych ksiąg zostało wywiezionych do Biblioteki Narodowej w Paryżu. Jednocześnie jednak nadal księgozbiór wzbogacały nowe zapisy testamentowe obywateli miasta. W 1821 roku połączono zbiory biblioteki gimnazjalnej i Rady Miejskiej. W roku 1846 ostatecznie oddzielono Bibliotekę od upaństwowionego gimnazjum, zmieniając jej nazwę na Stadtbibliothek. W 1844 roku do zbiorów włączono prywatną bibliotekę dyrektora Johanna Georga Munda (3700 wol.), a w 1869 – kolekcję Ferdynanda Neumanna (ok. 1000 wol.).

Szczegółowa informacja o księgozbiorze i porządkowanie jego zasobu stale było przedmiotem troski opiekunów, o czym świadczą szczególnie cenne dla biblioteki rękopiśmienne katalogi, z których najstarszy pochodzi z II połowy XVIII wieku. W 1852 roku wydano pierwszy drukowany katalog, który aktualizowano już w 1859, następnie w 1865 i ponownie – w 1872 roku. Wydany w latach 1893–1894 katalog opracowany przez Leonarda Neubauera zawierał już blisko 28 tys. woluminów. W 1915 roku liczba woluminów wzrosła do 40 tys. Podczas

II wojny światowej, liczący 80 tys. woluminów księgozbioru uniknął wywiezienia do Niemiec, jednak uszkodzony w trakcie działań wojennych budynek biblioteki nie mógł zapewnić zbiorom należytej ochrony. Zapadła decyzja o oddaniu księgozbioru w czasowy depozyt (25 lat) do biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Jego rewindykacja nastąpiła dopiero po 53 latach.

Powrót zabytkowego księgozbioru do Elbląga pozwolił na ponowne jego zaistnienie jako spójnej kolekcji, powstającej nieprzerwanie w wyniku cztero-wiekowej tradycji i będącej świadectwem wspólnego wkładu społeczeństwa w kulturę regionu i kraju. Jest to zbiór posiadający wielką wartość historyczną i kryjący ogromny potencjał do badań naukowych w wielu dziedzinach. Stanowi integralny element dziedzictwa kulturowego, dorobku myśli ludzkiej, w wielu przypadkach jedyny i niezastąpiony. Liczy w sumie 57 192 woluminy o dużej wartości poznawczej, źródłowej, historycznej i naukowej, zarówno pod względem treści, jak i formy materialnej. Do Narodowego Zasobu Bibliotecznego zdecydowano wcielić najcenniejszą część kolekcji, stanowiącą 2% ogółu zbiorów, a w tym: rękopisy (418 wol.) oraz stare druki (inkunabuły liczące 69 wol. i druki XVI-XVIII-wieczne w liczbie 8951 wol.).

Stan badań kolekcji

Związała nawet charakterystyka kolekcji, ze względu na jej bogatą zawartość, jest zadaniem niemal niewykonalnym. Najlepszą propozycją wydaje się zatem zachęcenie czytelnika do sięgnięcia do istniejących szczegółowych opracowań. Księgozbiór elbląski cały czas znajduje się w kręgu zainteresowań dużej grupy badaczy. Jeszcze wtedy, gdy stanowił depozyt w Bibliotece UMK przedmiotem badań były niektóre kolekcje mieszczan elbląskich¹³, a zainteresowanie

¹³ I. Imańska, *Biblioteki mieszczan elbląskich XVIII wieku*, „AUNC Historia” 28, Toruń 1993, s. 149–160; K. Podlaszewska, *Prywatne biblioteki mieszczan elbląskich w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, [w:] *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, t. 5, Wydawnictwo UMK, Toruń 1993; R. Filipkowska, *Stefan i Szymon Loitzowie w świetle swojego księgozbioru*, Uniwersytet

tym tematem zaowocowało powstaniem kolejnych publikacji, ukazujących się również po powrocie zbioru do Elbląga¹⁴. Zagadnienia proveniencyjne związane z elbląskim księgozbiorem były przedmiotem prac Janusza Tondela¹⁵. Oddzielnego opracowania doczekała się część spuścizny polonofila Henryka Nitschmanna, czego owocem było już kilka publikacji¹⁶. Zaznaczyć należy jednak, że temat ten nie został jeszcze wyczerpany – na opracowanie czeka bogaty księgozbiór polonofila z Elbląga, zawierający ok. 3 tys. woluminów. Istotny wkład w badania nad księgozbiorem elbląskim wniosły prace Jerzego Sekulskiego¹⁷. Kolekcja rękopisów została obszernie przedstawiona w publikacji autorki tego

Mikołaja Kopernika, IINiB, Toruń 1990 [praca magisterska pod kierunkiem prof. Krystyny Podlaszewskiej]; W. Szmelter, *Samuel Meienreis – bibliofil elbląski z XVI wieku w świetle swoich księzek*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, IINiB, Toruń 1990 [praca magisterska pod kierunkiem prof. Krystyny Podlaszewskiej].

14 H. Dutkiewicz, *Prywatne zbiory i biblioteki elblązan (XVI–XVII w.)*, Elbląski Wortal Historyczny, <http://historia.bibliotekaelblaska.pl/artukul/prywatne-zbiory-i-biblioteki-elblazan-xvi-xvii-w> [dostęp: 10.06.2022].

15 J. Tondel, *Krąg przyjaciół Samuela Wolfa, rektora szkoły kalwińskiej w Lewartowie*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1985, t. 30, s. 183–190; J. Tondel, *Dreiseltene Varianten des Exlibris von Paulus Speratus. Ein Beitrag zur frühen Bibliophilie in Preussen*, „Nordost-Archiv. Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde” 1991, 24, H. 103, s. 89–98.

16 A. L. Bławat, *Henryk Nitschmann. Życie i dzieło*, Wydawnictwo Wilk Stepowy, Elbląg 2005; W. Długokęcki, *Polski i polonofilski krąg korespondentów Henryka Nitschmanna*, [w:] *Zbiory zabytkowe Biblioteki Elbląskiej*, Wydawnictwo Wilk Stepowy, Elbląg 2006, s. 147–154; W. Górski, M. Skorupa, *Muzykalia Henryka Nitschmanna w zbiorach Biblioteki Elbląskiej jako przyczynek do rozważań repertuarowych*, [w:] *Henryk Nitschmann 1826–1905. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej z okazji setnej rocznicy śmierci*, red. W. Długokęcki, Elbląg 18 IX 2005, s. 113–121; A. L. Bławat, *Obrońca polskiej kultury – Henryk Nitschmann*, [w:] *Henryk Nitschmann 1826–1905. Materiały z sesji naukowej...*, wyd. cyt., s. 5–14.

17 J. Sekulski, *Biblioteka gimnazjum elbląskiego (1601–1781)*, Gdańsk, 1981 [praca doktorska]; J. Sekulski, *Księgozbiór biblioteki gimnazjum elbląskiego w XVIII wieku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1982, nr 3, s. 187–199; J. Sekulski, *Księgozbiór teologiczny w bibliotece gimnazjum elbląskiego (XVII–XIII w.)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1984, nr 3, s. 227–247.

artykułu¹⁸, a szczegółowego opracowania doczekały się dwa średniowieczne manuskrypty: *Sermones de Sanctis* i *Contractus Sermonum detempore*¹⁹ oraz wybrane zeszyty uczniów gimnazjum elbląskiego, stanowiące cenne źródło do badania dziejów szkolnictwa w Prusach Królewskich w XVIII wieku²⁰. Przedmiotem dociekań naukowych były również elbląskie druki okolicznościowe²¹ i polonika²². Osobnej publikacji doczekały się zachowane w Bibliotece Elbląskiej XVI-wieczne druki włoskie²³. Opracowana została także kolekcja Biblii²⁴ oraz wybrane zabytkowe zielniki ze zbiorów elbląskich²⁵. Dokonano też szczegółowego przeglądu i analizy treści całości kolekcji starodrucznej kartografii²⁶, a także wybranych atlasów²⁷. Przedmiotem wnikliwych analiz były również wybrane

18 D. Jutrzenka-Supryn, *Świadectwa wielkie i male. Rękopisy w zbiorach Biblioteki Elbląskiej – badania i konserwacja*, „Rocznik Elbląski” 2016, t. XXVII, red. Andrzej Groth, s. 183–211.

19 A. Kilanowski, *Sermones de sanctis ze zbiorów Biblioteki Elbląskiej*, [w:] *Zbiory zabytkowe Biblioteki Elbląskiej*, wyd. cyt., s. 7–18.

20 P. Giziński, *Zeszyty uczniowskie z Gimnazjum Akademickiego w Elblągu, jako źródło do poznania dziejów szkolnictwa w Prusach Królewskich w XVIII w.*, Gdańsk 2010 [praca licencjacka specjalizacji Archiwistyka, pod kierunkiem dra S. Kościelaka, Uniwersytet Gdański, Wydział Historyczny].

21 F. Freise, *Druki okolicznościowe w zbiorach Biblioteki Elbląskiej*, [w:] *Zbiory zabytkowe Biblioteki Elbląskiej*, wyd. cyt., s. 129–146.

22 J. Karmowska, *Starodruki Biblioteki Elbląskiej w języku polskim*, [w:] *Zbiory zabytkowe Biblioteki Elbląskiej*, wyd. cyt., s. 111–128.

23 J. Pietrzak-Thébault, *Między arcydziełami literatury a dydaktyczną potrzebą. Włoskie druki XVI-wieczne w księgozbiorze elbląskim*, [w:] *Zbiory zabytkowe Biblioteki Elbląskiej*, wyd. cyt., s. 79–102.

24 E. Lewandowska, *Biblie w zbiorach Biblioteki Elbląskiej: druki od XV do XVIII wieku*, [w:] *Zbiory zabytkowe Biblioteki Elbląskiej*, wyd. cyt., s. 33–78.

25 P. Pawłowski, *Tabernaemontanus i jego „Nowy Zielnik” (herbarz) z 1588 r.*, „Rocznik Elbląski” 2010, t. XXIII, s. 17–32; A. Saar-Kozłowska, *Zielnik Szymona Syreniusza*, „Rocznik Elbląski” 2012, t. XXIV, s. 45–106.

26 L. Szaniawska, *Funkcja edukacyjna oraz możliwości badawcze zbiorów kartograficznych w Bibliotece Elbląskiej*, „Rocznik Elbląski” 2021, t. XXXI, s. 7–50.

27 N. Szudzikowska, D. Jutrzenka-Supryn, *Historia zapisana słowem, obrazem i materią. Atlas historyczny Christiana Kruse (1818 r.) z zabytkowego księgozbioru Biblioteki Elbląskiej w świetle*

oprawy elbląskich inkunabułów²⁸. Wymienione opracowania, chociaż bardzo istotne, nie wyczerpują poruszanych tematów. Są jednak wyraźnym wskazaniem ogromnego potencjału, jaki kryje w sobie elbląski księgozbiór.

Obowiązki opiekunów kolekcji wobec Narodowego Zasobu Bibliotecznego

W 1978 roku, kiedy środowisko bibliotekarzy ogłosiło ideę utworzenia Narodowego Zasobu Bibliotecznego, określono cele, które wobec Zasobu powinny być realizowane. Celem głównym miało być utworzenie optymalnych warunków do gromadzenia oraz zachowania tego dziedzictwa. Za absolutnie konieczne uważano prowadzenie kompleksowej dokumentacji tych zbiorów (rejestracja, opracowanie naukowe), usprawnienie i rozszerzenie ich udostępniania oraz stworzenie bazy reprodukcyjnej²⁹. Jak widać, podczas formułowania tych celów skupiono się głównie na ideowym wymiarze wartości niesionych przez Zasób i przekazywaniu informacji o nim jako materiale źródłowym. Idee przeniesione zostały w wymiar prawny dwadzieścia lat później, w ogłoszonym 24 listopada 1998 roku rozporządzeniu Ministra Kultury i Sztuki³⁰, w którym sposób organizacji Zasobu przedstawiono w § 2, w następującym brzmieniu:

zagadnień historycznych i konserwatorskich, „Rocznik Elbląski” 2019, t. XXIX, s. 89–113; M. Borycka, D. Jutrzenka-Supryn, *Miasta, bitwy i fortyfikacje – kolekcja pięciu sztucznych atlasów kartograficznych ze zbiorów Biblioteki Elbląskiej. Problematyka historyczna i konserwatorska*, [w:] *Dawna kartografia historyczna i wojskowa. Z dziejów kartografii*, t. XXII, red. B. Konopska, J. Ostrowski, P. E. Weszpiński, Wyd. IHN PAN, Warszawa 2018, s. 339–361.

²⁸ E. Chlebus, *Warmińskie introligatorstwo późnogotyckie w świetle zachowanych opraw*, t. 1–2, Toruń 2021 [praca doktorska pod kierunkiem prof. Arkadiusza Wagnera, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Wydział Filozofii i Nauk Społecznych].

²⁹ L. Marszałek, *Narodowy Zasób Biblioteczny*, wyd. cyt., s. 427–428.

³⁰ Rozporządzenie Ministra Kultury i Sztuki z dnia 24 listopada 1998 r. w sprawie ustalenia wykazu bibliotek, których zbiory tworzą narodowy zasób biblioteczny, określenia organizacji tego zasobu oraz zasad i zakresu jego szczególnej ochrony (Dz.U. nr 146, poz. 955 z dnia 7 grudnia 1998 r.); <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19981460955/O/D19980955.pdf> [dostęp: 17.10.2022].

„Organizacja zasobu zapewnia w szczególności:

- 1) optymalne warunki gromadzenia oraz zachowania podstawowego zbioru publikowanych i rękopiśmiennych dokumentów bibliotecznych wytworzonych przez Polaków lub dotyczących Polski, przechowywanych w bibliotekach polskich, oraz dokumentacji o polonikach przechowywanych w bibliotekach zagranicznych,
- 2) prowadzenie pełnej dokumentacji zasobu,
- 3) prowadzenie i upowszechnianie systemu informacji o zbiorach zasobu,
- 4) szczególną ochronę i konserwację materiałów bibliotecznych wchodzących w skład zasobu.”

Ostatni punkt zwraca uwagę na materialny aspekt cennego dziedzictwa. Należy jednak podkreślić, że nie definiuje wyczerpująco terminu „konserwacja materiałów bibliotecznych”. Wydaje się, że można przyjąć, iż w momencie redagowania tekstu rozporządzenia oznaczał on szeroko rozumiane działania konserwatorskie – zarówno odnoszące się do bezpiecznego przechowywania zbiorów (konserwacja prewencyjna), jak i do działań ingerujących w strukturę woluminów i obejmujących tzw. konserwację naprawczą oraz restaurację. Definicje wymienionych terminów dookreślone zostały po szerokich dyskusjach środowiskowych w 2008 roku³¹. Uściślenie terminów poskutkowało również uszczegółowieniem zasad ochrony NZB w kolejnym, aktualizującym sposób jego organizacji, rozporządzeniu Ministra Kultury i Sztuki z dnia 4 lipca 2012 roku³². W § 8 rozporządzenia czytamy:

³¹ Definicje pojęć konserwacji prewencyjnej, konserwacji naprawczej oraz restauracji ujęte zostały w rezolucji ICOM: *Terminology to characterize the conservation of tangible cultural heritage. Resolution adopted by the ICOM-CC membership at the 15th Triennial Conference, New Delhi, 22–26 September 2008*, <https://journals.openedition.org/ceroart/2794?file=1> [dostęp: 18.10.2022].

³² Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 4 lipca 2012 r. w sprawie narodowego zasobu bibliotecznego, <https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/narodowy-zasob-biblioteczny-17897145> [dostęp: 17.10.2022].

„Narodowy zasób podlega szczególnej ochronie polegającej na zapewnieniu bezpiecznych dla danego rodzaju materiałów bibliotecznych warunków w zakresie:

- 1) przechowywania,
- 2) kopiowania i utrwalania na informatycznych nośnikach danych,
- 3) udostępniania w celach naukowych albo ekspozycyjnych – które nie spowodują pogorszenia stanu ich zachowania lub uniemożliwią ich zniszczenie lub kradzież.”

Przytoczony tekst wyraźnie wskazuje na działania jedynie z zakresu konserwacji zapobiegawczej. Jednak z perspektywy naszych doświadczeń wynika, że konserwacja zapobiegawcza, zgodnie z definicją – „niedotykalająca” oryginału, jest dalece niewystarczająca. Aby przygotować zbiory do bezpiecznego przechowywania, często należy je nie tylko opakować, ale przynajmniej oczyścić. Przed rozpoczęciem procesu digitalizacji również wymagane jest zabezpieczenie oryginału w różnym zakresie. Przemyślane ingerencje są też często konieczne przed zaplanowaną ekspozycją i to właśnie w tym celu, aby nie spowodowała ona pogorszenia stanu zachowania obiektu.

Realizacja celów ochrony w Bibliotece Elbląskiej

Ponowne przejęcie przez Bibliotekę Elbląską zbiorów zabytkowych postawiło przed ich opiekunami nowe wyzwania i nowe obowiązki. Ciężar ich wypełniania w strukturze biblioteki spoczywa na barkach osób tworzących Dział Zbiorów Zabytkowych. Obecnie w skład zespołu wchodzi 9 osób, w tym: 2 osoby zajmujące się naukowym opracowaniem zbiorów, 3 osoby będące dyplomowanymi konserwatorami ze specjalnością konserwacja papieru i skóry, 2 osoby oddelegowane do bieżących prac introligatorskich, 2 osoby oddelegowane do zadań związanych z animacją kultury i edukacją. W strukturach organizacyjnych wydzielono również samodzielne stanowisko do spraw planu ochrony zabytkowego księgozbioru.

W ramach podjętych działań konieczne było zapewnienie księgozbiorowi odpowiednich pomieszczeń magazynowych, spełniających normy dotyczące

przechowywania starodruków³³. Wykonano remont i modernizację nowych pomieszczeń magazynowych, instalując w nich nowoczesny system klimatyzacji oraz wyposażając je w regały kompaktowe³⁴. W 2009 roku utworzono pracownię konserwacji zbiorów, którą sukcesywnie wyposażano w niezbędne urządzenia i narzędzia oraz w podstawową aparaturę służącą do badań techniki wykonania i diagnostyki zniszczeń³⁵.

Prace konserwatorsko-restauratorskie

W pracowni równolegle realizowane są zadania związane z konserwacją zachowawczą zbioru oraz konserwacją-restauracją, uzupełnioną badaniami materiałoznawczymi i koniecznymi do oceny stanu zachowania. Efektem tych ostatnich działań jest, poza samym zabezpieczonym woluminem, również dokumentacja konserwatorska i badawcza. Problematykę złożoności procesu konserwacji staramy się przybliżyć zainteresowanym, prezentując wybrane zagadnienia na prowadzonym przez pracowników blogu Biblos³⁶. W wyjątkowych przypadkach konserwacja pełna z elementami restauracji wybranych woluminów wykonywana jest również poza Biblioteką Elbląską, we współpracy z zaufanymi pracownikami

³³ Zob.: *Zalecenia dotyczące temperatury i wilgotności względnej w celu ograniczenia wywołanych przez niestabilność mikroklimatu, fizycznych uszkodzeń organicznych materiałów higroskopijnych* PN-EN 15757:2011.

³⁴ Finanse na realizację projektu zostały pozyskane ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego. Przedsięwzięcie było elementem kompleksowej rekonstrukcji Starego Miasta, służącej utrzymaniu obiektów dziedzictwa kulturowego oraz przywróceniu elbląskiej starówce funkcji centrum kulturowego miasta w latach 2005–2006.

³⁵ Zakup wyposażenia pracowni konserwacji Działu Zbiorów Zabytkowych Biblioteki Elbląskiej sfinansowano, korzystając z programów Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (*Priorytet: Rozwój infrastruktury kultury i szkolnictwa artystycznego oraz Wspieranie działań muzealnych*) w latach 2008, 2009 i 2015.

³⁶ Post: *Próba cierpliwości, czyli kolejny destruk w pracowni*, Biblos. Zbiory zabytkowe Biblioteki Elbląskiej, <http://pracownia-konserwacji.blogspot.com/2014/02/proba-cierpliwosci-czyli-kolejny.html> [dostęp: 12.07.2022].

prywatnymi, a także Katedrą Konserwacji Restauracji Papieru i Skóry Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Przykładem tych działań była konserwacja zespołu zielników powstałych od XV do XVIII wieku³⁷ (inkunabuł *Herbarius* druk Johanna Petriego, Passau 1485; starodruki: *Neuw Kreuterbuch...* Jacoba Theodora von Bergzabern, Frankfurt nad Menem 1588; *Zielnik...* Szymona Syreniusza, Kraków 1613; *Botanisches Bilderbuch...* opracowany przez botaników Friedricha Drevesa i Friedricha-Gottloba Haynego, Lipsk 1794–1801), konserwacja zbioru korespondencji Henryka Nitschmanna pod wspólnym tytułem *Zweite Sammlung* (158 dokumentów powstałych w latach 1849–1903) oraz konserwacja kolekcji pięciu sztucznych atlasów kartograficznych (z XVII–XIX wieku). Relacje z tych realizacji zostały opublikowane³⁸.

Konserwacja zachowawcza kolekcji starych druków³⁹

Już pobieżna analiza zbioru wskazywała na fakt dużego zróżnicowania stanu zachowania woluminów, podstawową troską opiekunów księgozbioru stało się

37 Projekt w ramach programów Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego: *Od wiedzy tajemnej o ziołach wszelakich do początków botaniki. Współfinansowanie konserwacji zespołu zielników od XV do XVIII w. ze zbiorów zabytkowych Biblioteki Elbląskiej*. Program „Dziedzictwo Kulturowe”, priorytet 2: „Rozwój instytucji muzealnych”, 2009.

38 A. Ciesielska, *Konserwacja starodruku Neuw Kreuterbuch... Jacoba von Bergzabern ze zbiorów Biblioteki Elbląskiej*. „Rocznik Elbląski” 2010, t. XXIII, s. 11–15; T. Koziellec, „*Herbarius*” J. Petriego z 1485 r. *Konserwacja unikatowego zielnika ze zbiorów Biblioteki Elbląskiej*, „Rocznik Elbląski” 2010, t. XXIII, s. 33–46; M. Pronobis-Gajdzis, *Szymona Syreniusza Zielnik Herbarzem zwany w rękach konserwatora zabytków*, „Rocznik Elbląski” 2012, t. XXIV, s. 107–134; D. Jutrzenka-Supryn, D. L. Czajkowska-Wagner, *Henryk Nitschmann – elbląski polonofil. Spuścizna pisarza w zbiorach Biblioteki Elbląskiej – badania techniki wykonania, ocena stanu zachowania i realizacja konserwatorska zbioru korespondencji i materiałów prasowych*, [w:] *Sztuka, rzemiosło, przemysł z XIX i XX wieku. Konserwacja-restauracja*, red. E. Jabłońska, J. Czuczko, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2016, s. 115–129; M. Borycka, D. Jutrzenka-Supryn, *Miasta, bitwy i fortyfikacje...*, wyd. cyt., s. 339–361.

39 Kolekcja w całości została włączona do NZB.

zatem wykonanie dokładnej i całościowej jego oceny. Działanie to było głównym celem zrealizowanych w latach 2010–2018 projektów konserwacji zachowawczej, współfinansowanych z funduszy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Podjęte zadania obejmowały: ocenę stanu zachowania wraz z dokumentacją fotograficzną, ekspertyzę mikrobiologiczną pomieszczeń magazynowych i wyłonionych w ankiecie książek o znamionach ataku mikrobiologicznego, konserwację zachowawczą woluminów poddanych ocenie i wykonanie opakowań ochronnych.

Ze względu na złożoność i różnorodność materiałową oraz rangę księgozbioru prace były wykonywane przez wykwalifikowany zespół konserwatorski. Koordynacją projektu zajmowali się konserwatorzy etatowi zatrudnieni w BE. Byli oni również aktywnie zaangażowani w przeprowadzenie prac, do których dodatkowo zatrudniono absolwentów i studentów specjalności konserwacja zabytków z papieru i skóry. Prace introligatorskie, po wcześniejszym przeszkoleniu, wykonali z wielkim zaangażowaniem i dokładnością pracownicy działu zajmujący się wcześniej obsługą komory fumigacyjnej.

Dokonanie oceny stanu zachowania oznaczało konieczność przejrzenia zbioru wolumin po woluminie⁴⁰. Praca ta, choć żmudna i czasochłonna, okazała się najlepszą drogą do zapoznania się z księgozbiorem. W celach dokumentacyjnych stworzono bazę danych, obejmującą jak największą ilość informacji o każdej książce. Każdy wolumin opisano w kilku aspektach – uwzględniono dane bibliograficzne książki, informacje dotyczące jej historii (stworzono katalog

⁴⁰ Należy podkreślić, że zabytkowy księgozbiór obejmujący inkunabuły, stare druki oraz rękopisy pod względem materiałowym jest zbiorem ogromnie zróżnicowanym. Poszczególne egzemplarze, wytworzone na przestrzeni wielu wieków, wykonane różnymi technikami z materiałów o różnej trwałości i odporności na zniszczenia, ulegają zmianom w sposób silnie zindywidualizowany. Nie brano zatem pod uwagę zastosowania statystycznych metod oceny zachowania, ale świadomie zdecydowano się na indywidualną ocenę każdego woluminu, uznając, że w tym przypadku jest to jedyna miarodajna ocena. E. Potrzebnicka, *Współczesne metody oceny stanu zachowania zbiorów*, „Notes Konserwatorski” 1999, nr 3, *Ratujemy nasze dziedzictwo*, red. nac. B. Drewniewska-Idziak, s. 41.

wszystkich występujących w zbiorze pieczęci własnościowych, rejestrowano i w miarę możliwości odczytywano wszystkie zapiski i znaki proveniencyjne), techniki wykonania i formy oprawy, a także informacje o wszelkich cechach, które decydują o wyjątkowości danego egzemplarza. W ocenie stanu zachowania zawarty został podział na trzy elementy książki – blok, wyklejki wraz z kartami ochronnymi oraz oprawę. Każdy z tych elementów oceniany był w zakresie trzech typów zniszczeń – mechanicznych, fizykochemicznych oraz mikrobiologicznych. Ostatnią informacją w danym rekordzie były adnotacje dotyczące działań konserwatorskich ze wskazaniem zakresu prac (w ramach konserwacji zachowawczej), użytych materiałów i daty ingerencji. Każdą książkę udokumentowano odpowiednimi fotografiami, obejmującymi zdjęcia przedniej i tylnej okładki, grzbietu, krawędzi bloku, wyklejek, kart tytułowych wszystkich druków w woluminie, zapisków proveniencyjnych, a także wszelkich ciekawostek z zakresu techniki wykonania. Zdjęcia wykonywane były przed i po konserwacji, aby uwidocznić zmiany, jakie zaszły w wyniku podjętych działań.

Prace konserwatorskie, które wykonywano w ramach wymienionych projektów, w założeniu miały mieć charakter zachowawczy. Celem działań było bowiem zabezpieczenie całego księgozbioru, a nie prace mające na uwadze pełną konserwację wybranych woluminów. Główny nacisk położono więc na oczyszczanie opraw, krawędzi bloku oraz wyklejek i pierwszych kart. Drobne naprawy wykonywano jedynie interwencyjnie i tylko w takich przypadkach, jeśli pozostawienie zabytku bez ingerencji mogło przyczynić się do pogłębiania zniszczeń. Wszystkie ocenione i poddane konserwacji zachowawczej książki umieszczono w opakowaniach ochronnych z tektur bezkwasowych (w obwolutach i pudłach)⁴¹. Osiągnięte rezultaty opisane zostały w szeregu publikacji⁴².

41 Do wykonania opakowań wykorzystano materiały zgodne z normą DIN-ISO 9706, DIN ISO 16245 A i B oraz DIN ISO 18916-2007.

42 D. Jutrzenka-Supryn, *Założenia, problemy i realizacja konserwatorskiej ochrony zabytkowego księgozbioru w Bibliotece Elbląskiej*, „Rocznik Elbląski” 2009, t. XXII, s. 299–323; D. Jutrzenka-Supryn, E. Chlebus, J. Sroka, J. Karbowska-Berent, *Konserwacja zachowawcza inkunabułów*

Badania z natury i szczegółowa analiza niemal 9 tys. woluminów przyniosły wymierne korzyści. Ocena stanu ich zachowania pozwoliła na wyłonienie egzemplarzy wymagających natychmiastowej ingerencji konserwatorskiej, ale przede wszystkim na uzyskanie całościowego obrazu stanu zachowania kolekcji, umożliwiające planowanie prac konserwatorskich w kolejnych latach. Wieloaspektowość danych zgromadzonych w bazie pozwala na ich wykorzystanie nie tylko w celach konserwatorskich, lecz również w badaniach proveniencyjnych, tegumentologicznych i historycznych w zakresie np. rzemiosła papierniczego, druku itp. Udokumentowanie każdego woluminu ma też niemałe znaczenie w przypadku wylania książek na wystawy tematyczne, jak również jest dodatkowym zabezpieczeniem na wypadek kradzieży. Wszystkie woluminy pozbawione „depozytu zakażeń” w postaci powierzchniowych zanieczyszczeń oraz wyposażone w opakowania ochronne, przechowywane w odpowiednich warunkach, tworzą „zaopiekowany” zbiór, łatwy do zarządzania i kontrolowania. Zebrane przez nas doświadczenia wskazują jednak, że największym osiągnięciem wykonanej pracy jest bardzo dobre rozpoznanie walorów księgozbioru. Na podstawie wieloletniej praktyki wiemy, że realizacja prac konserwatorskich wymaga złożonego procesu decyzyjnego w zakresie zagadnień etycznych i metodologicznych, opartego na wielostronnych badaniach i analizie wartości reprezentowanych przez zabytkową księgę. Powszechnie wiadomo, że prace

i starych druków (XV–XVII w.) Biblioteki Elbląskiej. Założenia i realizacja projektu zrealizowanego w 2010 roku, współfinansowanego z funduszy Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, „Rocznik Elbląski” 2012, t. XXIV, s. 135–156; E. Chlebus, Ochrona zabytkowego księgozbioru Biblioteki Elbląskiej, [w:] Materiały z konferencji „Ochrona Narodowego Zasobu Bibliotecznego. Digitalizacja i konserwacja tradycyjna”, Warszawa 2010, s. 67–76; D. Jutrzenka-Supryn, Doświadczenia w zakresie konserwacji zbiorów zabytkowych w Bibliotece Elbląskiej. Rola i zadania pracowni konserwacji w zintegrowanych działaniach biblioteki, „Notes Konserwatorski” 2012, nr 15, red. A. Lipińska, B. Berlińska, s. 7–20; D. Jutrzenka-Supryn, E. Chlebus, J. Sroka, Konserwacja zachowawcza zbioru starodruków (XV–XVII w.) z Biblioteki Elbląskiej. Projekt, założenia i realizacja, [w:] Zabytkowe zbiory biblieczne w województwie warmińsko-mazurskim. Stan zachowania, red. A. Romulewicz, Olsztyn 2015, s. 126–138.

konserwatorskie prowadzone przy jednostkowym woluminie otwierają możliwości wzbogacenia wiedzy o zabytku poprzez uzyskanie dostępu do elementów, które ze względu na swą funkcję są ukryte. Wymaga to jednak często głębokiej ingerencji w materię zabytkową (co czasem jest wręcz koniecznością). Tymczasem wnikliwa analiza wielu woluminów, szczególnie w zakresie szczegółów technologicznych, umożliwia dostrzeżenie cennych detali uwidocznionych w jednym egzemplarzu wyraźniej niż w innym, jednak pozwalających ustalać pewne wspólne cechy, które warto chronić, a co za tym idzie – pozostawiać je w stanie niezmienionym. Musimy przecież pamiętać, że celem naszych działań jest zachowanie wszelkich związanych z dziełem wartości, w tym – autentyczności, integralności oraz dawności. Znajomość cech danego woluminu nie tylko w sensie jednostkowym, ale również w porównaniu z innymi egzemplarzami w kolekcji pozwala głębiej zastanowić się nad zakresem i przebiegiem prac konserwatorskich, a często nawet od pewnych działań się powstrzymać. O tym, jak ważny jest każdy detal zabytku przekonaliśmy się podczas naszych prac, gdy na podstawie obecności na grzbiecie niepozornej, zniszczonej papierowej naklejki udało się wyłonić książki pochodzące z dawnego klasztoru bernardynów w Kadynach, które po jego kasacie w 1826 roku trafiły do zbiorów BE⁴³. Z kolei wnikliwie analizowane szczegóły technologiczne zespołu niepozornych opraw pergaminowych pozwoliły na ich powiązanie warsztatowe. „Nowym” zyskanym skarbem było także znalezienie w kolekcji woluminu z intrygującym, dotąd nienotowanym, dopiskiem proweniencyjnym na tylnej karcie ochronnej, wskazującym na to, że książka ta mogła być własnością królowej Marysienki⁴⁴.

Przekonaliśmy się, że powstała podczas realizacji projektów baza danych, chociaż nie jest narzędziem doskonałym, ma ogromne znaczenie. Skrzętnie gromadzone w niej informacje otwierają wiele możliwości interdyscyplinarnych

43 W. Zawadzki, *Księgozbiór klasztoru bernardyńskiego w Kadynach w zasobach Biblioteki Elbląskiej*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” 2014, t. 102, s. 341–389.

44 Ob.7.II.4697 – Dopisek na tylnej karcie tytułowej brzmi: „Maria Casimira Regina Pol. Ioh. III Consort”.

badań. Przykładem badań materiałoznawczych były nowatorskie analizy opraw skórzanych zdobionych techniką marmoryzowania. Przeprowadzono je na wyłonionym na podstawie bazy danych zbiorze ponad 300 woluminów⁴⁵. Tą samą drogą również wyodrębniono ze zbioru woluminy, w których oprawie użyto wtórnie elementy z wcześniej datowanych rękopisów na pergaminie. Działanie to wykonano na potrzeby projektu badań fragmentów średniowiecznych rękopisów z Prus Krzyżackich⁴⁶, realizowanego z wykorzystaniem aplikacji Fragmentarium⁴⁷. Zupełnie nieoczekiwanie dokonano przy tej okazji sensacyjnego odkrycia – w oprawie XVI-wiecznego starodruku z księgozbioru Samuela Meienreisa znaleziono fragment XI-wiecznego rękopisu⁴⁸ psalterza łacińskiego z glosą staroangielską. Wstępne badania lingwistyczne, paleograficzne i historyczne pozwoliły postawić hipotezę, że odnaleziony fragment mógł być pierwotnie częścią psalterza, który mógł należeć do Gunhildy, najmłodszej siostry Harolda II – ostatniego anglosaskiego króla Anglii⁴⁹.

45 D. Jutrzenka-Supryn, A. Trybuła, K. Górzyńska, *Skóry zdobione marmoryzowaniem. Możliwości badań w zakresie identyfikacji techniki / Leather Decorated Using the Marbling Technique: Possibilities for Research in the Field of Technique Identification*, [w:] *Konserwacja: Nauka i Sztuka. Zabytek – odkrywanie tajemnic. Problematyka badań i konserwacji / Conservation: Science and Art Series. Volume 1. The Artefact – Revealing Secrets: Issues of Research and Conservation*, red. J. Olszewska-Świelik, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2021, s. 246–270.

46 Projekt: *Medieval manuscript fragments of Teutonic Prussia in collections of the Parker Library, Corpus Christi College, Cambridge, the C. Norwid Library in Elbląg and the University Library in Toruń as the evidence in reconstructing the history of collections*, kierowany przez dr Paulinę Pludra-Żuk z Instytutu Historii Nauki PAN, realizowany we współpracy z laboratorium badawczym Fragmentarium przy Uniwersytecie we Fryburgu.

47 Fragmentarium. Laboratory for Medieval Manuscript Fragments. <https://fragmentarium.ms/> [dostęp: 12.07.2022].

48 Z fragmentu rękopisu na pergaminie wykonano szczyry oprawy. Fakt ich obecności został ujawniony podczas przeglądu dokonanego przez Ewę Chlebus (konserwatora i głównego twórcę kształtu bazy danych), co „umożliwił” fakt zalania woluminu w przeszłości i częściowego odklejenia się przedniej wyklejki.

49 Znane są cztery inne fragmenty kart z tego rękopisu, przechowywane obecnie w Cambridge University Library, Sondershausen Schlossmuseum oraz Haarlem Stadsbibliotheek. Ujawnienie

Digitalizacja

W 2007 roku Biblioteka Elbląska rozpoczęła sukcesywną realizację procesu digitalizacji całości zabytkowego księgozbioru. Od roku 2008 funkcjonuje Elbląska Biblioteka Cyfrowa oraz Elbląski Wortal Historyczny. Obecnie liczba dostępnych w formie cyfrowej publikacji wynosi 66 658. Zasób udostępniany jest na stronach internetowych: Elbląskiej Biblioteki Cyfrowej (pliki i metadane), Elbląskiego Wortalu Historycznego – katalogu historii i kultury miasta Elbląga (metadane), Federacji Bibliotek Cyfrowych (metadane), Europeany (metadane), Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku (wybrane 5 druków, pliki i metadane).

W najbliższej przyszłości planujemy też uzupełnienie tradycyjnej digitalizacji wybranych, szczególnie cennych druków o dodatkowe obrazy cyfrowe przekazujące wiedzę nie tylko w zakresie treści rozumianej jako udostępnienie tekstu, ale również informacji dotyczącej materialnego aspektu zabytkowych woluminów. Obecnie dysponujemy dużymi możliwościami tworzenia obrazów cyfrowych, które stanowią szansę pokazania zabytkowego artefaktu jako przedmiotu wielowarstwowego, o złożonej strukturze. To wieloaspektowe spojrzenie określane jest mianem „slow digitisation”. Pod terminem tym rozumiemy nie tylko tworzenie cyfrowych obrazów o wysokiej rozdzielczości kart druku, ale również zastosowanie zaawansowanych technik obrazowania, takich jak: obrazowanie w świetle widzialnym odbitym i przechodzącym, fluorescencja w UV, reflektografia w podczerwieni (IR), analiza w technice fałszywych kolorów (IRFC), obrazowanie wielospektralne, wielomianowe mapy tekstury (*Polynomial Texture Maps, PTM*), analiza składu pierwiastkowego metodą spektroskopii fluorescencyjnej rentgenowskiej (tzw. makro XRF) oraz

rękopisu i wnikliwe analizy jego treści i formy zaowocowały powstaniem artykułu przygotowanego przez Monikę Opalińską, Paulinę Pludra-Żuk i Ewę Chlebus *A fragmentary psalter from late Anglo-Saxon England – new pieces of the puzzle*. Artykuł został zgłoszony do „Review of English Studies” i obecnie objęty jest procedurą recenzji.

obrazowanie elementów zabytku pod mikroskopem stereoskopowym (powiększenie do 40×) i biologicznym (powiększenie do 400×)⁵⁰.

Działania promocyjne

Eksplorowanie zabytkowego księgozbioru przyniosło ogromne możliwości w zakresie promocji i popularyzacji treści ideowych i materialnych zawartych w księgozbiornie. Inspiracją do pierwszej wystawy pt. *Znalezione w książkach* (2012)⁵¹ były artefakty odszukane pomiędzy stronicami zamkniętych woluminów. Suszone kwiaty, pióra, fragmenty rękopisów (w tym listów) i druków, używane jako zakładki, rysunki, niewielkie grafiki, notatki odnoszące się do tekstów, kartki z kalendarza i wiele innych śladów dawnych użytkowników. Te drobne przedmioty i dokumenty życia społecznego, mówiące o dawnych właścicielach, podobnie jak odręczne notatki czynione przez nich na marginesach, nadają zabytkowym książkom dodatkową wartość.

Asumpt do działań artystycznych dał także udokumentowany fotografiami bogaty zbiór ilustracji książkowej. Wystawa inspirowanych nimi współczesnych dzieł tworzonych w technikach tradycyjnych i multimedialnych pt. *Tam i tu. Nowe spojrzenie na dawną ilustrację* (2013) była doskonałą promocją zabytkowego księgozbioru w samym Elblągu, jak również w innych miastach⁵².

Kolejna wystawa, *Herbaria w zbiorach Biblioteki Elbląskiej*, przygotowana w formie posterów i prezentowana na dziedzińcu BE z żywym ogrodem ziołowym (2016), przybliżyła elblązanom i turystom odwiedzającym Elbląg kolekcję

⁵⁰ A. Prescott, L. Hughes, *Why Do We Digitize? The Case for Slow Digitization*, 2018, <https://www.archivejournal.net/essays/why-do-we-digitize-the-case-for-slow-digitization/> [dostęp: 12.05.2022].

⁵¹ Wystawa *Znalezione w książkach*, była prezentowana w 2012 roku w Bibliotece Elbląskiej oraz w Centrum Sztuki Współczesnej w Toruniu z okazji XVIII Toruńskiego Festiwalu Książki.

⁵² Wystawa *Tam i tu. Nowe spojrzenie na dawną ilustrację*. Prezentowana w galerii Spatium Novum Biblioteki Elbląskiej w dniach 7–28 lutego 2013 roku. Pokazywana również w Olsztynie i Bydgoszczy.

starodručných zielników⁵³. JuŹ rok pŹniej zainteresowani zbiorami zabytkowymi ujrzeli w tym samym miejscu kolejną wystaw, rŹwnieŹ posterową – *Reformacja w zbiorach Biblioteki Elbląskiej*⁵⁴. W kolejnych trudnych latach pandemii w centrum uwagi znalazły się księgi medyczne. Wystaw posterową *Druki medyczne w zbiorach Biblioteki Elbląskiej* moŹna by zobaczy juŹ w roku 2019, a po „covidowej przerwie”, w 2021 roku dopeni ją prezentacja oryginalnych cennych starych drukŹw w specjalnych gablotach w pomieszczeniach Regioteki Biblioteki Elblskiej⁵⁵. W drugiej wystawie w 2021 roku ponownie zagoci temat przyrodniczy: *Świat natury w Źyciu i wyobraŹni dawnych elblŹan. Wystawa historyczno-przyrodnicza*. Ekspozycja została przygotowana podobnie jak poprzednia – w formie posterŹw i prezentacji oryginaŹw⁵⁶.

Podkreli naleŹy, Źe w ramach dziaan promocyjnych i popularyzowania wszelkich treści związanych z zabytkowym księgozbiorem staramy się takŹe przybliŹa elblŹanom zagadnienia związane z jego ochron. KaŹdy z projektŹw konserwacji zachowawczej zamykała rŹwnieŹ wystawa posterowa, pokazująca podjęte działania i osiągnięte w nich efekty.

Podsumowanie

Przedstawione (wbrew pozorom w duŹym skrócie) działania związane z opracowaniem, ochron, upowszechnianiem wiedzy i promocj księgozbioru zabytkowego Biblioteki Elbląskiej jasno pokazują, Źe są to zadania wytkowo zoŹone, wielopłaszczyznowe i interdyscyplinarne, dokładnie wpisane w cele

⁵³ Wystawa została zrealizowana przy pomocy finansowej Samorządu WojewŹdztwa Warmińsko-Mazurskiego.

⁵⁴ Wystawa została zrealizowana przy pomocy finansowej Samorządu WojewŹdztwa Warmińsko-Mazurskiego w ramach projektu „Prezentacja regionalnych zbiorŹw zabytkowych Biblioteki Elbląskiej”.

⁵⁵ Wystawa dofinansowana ze ŹrodkŹw MKiDN z Funduszu Promocji Kultury.

⁵⁶ Wystawa dofinansowana przez Muzeum Historii Polski w Warszawie, w ramach programu „Patriotyzm Jutra”.

określone w ideowych założeniach tworzenia Narodowego Zasobu Bibliotecznego. Może zabrzmieć to zastanawiająco, ale patrząc wstecz zadajemy sobie niekiedy pytanie: JAK zdołaliśmy tego dokonać? Na pewno wielokrotnie wymagało to podejmowania działań wykraczających poza zakres naszych obowiązków. Ogromne znaczenie ma dobrany, interdyscyplinarny i kompetentny zespół rozumiejący wagę podejmowanych działań i ich wartość ponadpokoleniową. Czy jednak z optymizmem możemy patrzeć w przyszłość? Nie mamy tej pewności, a obawy, które nam towarzyszą, dotyczą kilku ważnych kwestii. Posiadanie w danej instytucji kolekcji zaliczanych do NZB to nie tylko zaszczyt, ale przede wszystkim złożone obowiązki. Aby im poddać, konieczne jest zatrudnienie osób o wymaganym wykształceniu. Obecnie absolutnie alarmujący jest zauważalny wielki deficyt specjalistów w zakresie opracowania zbiorów specjalnych – starych druków i rękopisów. Doświadczenie w tej dziedzinie zdobywa się latami. Z niepokojem obserwujemy powstawanie ogromnej wręcz przepaści pokoleniowej.

Chociaż powstanie Narodowego Zasobu Bibliotecznego jest faktem potwierdzonym odpowiednimi aktami prawnymi, to można odnieść wrażenie, że na instytucje, których zbiory tworzą NZB, narzucają one znaczne obowiązki, nie wskazując jednak przy tym żadnych narzędzi ułatwiających ich wykonanie. Nie mam tutaj na myśli jedynie nakładu środków na wyposażenie magazynów czy pracowni konserwatorskich oraz kosztów eksploatacyjnych, ale również przede wszystkim kosztów pracy ludzkiej, a już w latach 70. ubiegłego wieku wskazywano, że może ona stanowić nawet 85–90% ich sumy⁵⁷. Brak specjalnych, dedykowanych jedynie NZB, państwowych dotacji finansowych rodzi sytuację, w której wyjątkowo cenny przecież Zasób dla wielu instytucji może się stać ciężarem „nie do udźwignięcia”. Takie niebezpieczeństwo realnie istnieje!

Chociaż cele NZB zostały dookreślone, to brak jest odpowiednich szczegółowych i jednolitych dla całego NZB uregulowań i schematów pracy. Przykładowo, już w 1978 roku postulowano „stworzenie optymalnego modelu informacji o tych

⁵⁷ L. Marszałek, *Narodowy Zasób Biblioteczny*, wyd. cyt., s. 431.

zbiorach”, a do dnia dzisiejszego w zasadzie model taki (czyli baza danych) nie powstał. Doświadczenia BE ewidentnie wykazują, że model ten powinien zawierać bardzo szeroki opis każdego z woluminów, wybiegający znacznie poza opis bibliograficzny i podstawowe szczegóły dotyczące sposobu oprawy. Bezwzględnie musi być w nim miejsce na ocenę stanu zachowania i tworzenie historii ingerencji. Musi istnieć możliwość łączenia opisu z dokumentacją fotograficzną, uzupełnianiem w odsyłacze do opracowań naukowych w miarę ich powstawania. Baza danych powstała w Bibliotece Elbląskiej nie jest doskonała, ale nawet przy swoich brakach sprawdza się. Obecnie dysponujemy szerokimi możliwościami tworzenia narzędzi cyfrowych spełniających wymienione warunki. Nie jest to jednak zadanie łatwe, wymaga wiedzy i – oczywiście – nakładu kosztów, trudnych do udźwignięcia przez jedną instytucję. Najdoskonalszy nawet informatyczny „szkielet” bazy musi być też wypełniony danymi, które są wprowadzane latami przez wykwalifikowane osoby, związane stałym stosunkiem pracy z daną instytucją i należycie, stosownie do swych kompetencji wynagradzane. Jak wskazuje nasze doświadczenie, ogromna ilość informacji w bazie danych to niewątpliwie korzyść, a wiedza zdobyta o danym księgozbiorze podczas uzupełniania danych to kolejny ogromny atut, którego nie można tracić na rzecz podmiotów zewnętrznych. Samo posiadanie zbiorów należących do NZB jest zatem dopiero początkiem pracy i koniecznej szeroko zakrojonej współpracy wszystkich zaangażowanych.